

ХУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙНИНГ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИДА РАЦИОНАЛЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

А.Азизкулов, А.Алимов,
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Аннотация: Ушбу мақолада Хусайн Воиз Кошифийнинг илмий меросида ахлоқий қарашлар ва тамойилларнинг хусусияти илмий методологик жиҳатдан таҳлил этилади. Мақолада алломанинг ахлоқий қарашларида рационаллик хусусиятининг моҳияти ёритиб берилган.

Калим сўзлар: Марказий Осиё, Хусайн Воиз Кошифий, ахлоқ-одоб, тамойил, рационаллик, илмий мерос, фалсафий методологик таҳлил, шарқона этикет.

Аннотация: В статье с позиций норм и требований научной методологии анализируется природа и интенция этического учения в философском наследии Хусейна Ваиз Кашифи. Особое внимание уделено раскрытию рационального подхода к моральным нормам, содержащимся в этическом учении мыслителя.

Ключевые слова: Средняя Азия, Хусейн Ваиз Кашифи, этика, моральный принцип, рациональность, научное наследие, методология, восточный этикет.

Abstract: The article analyzes the nature and intention of ethical teaching in the philosophical heritage of Hussein Vaiz Kashifi from the standpoint of the norms and requirements of scientific methodology. In the article, special attention is paid to the disclosure of a rational approach to the moral norms contained in the thinker's ethical teaching.

Key words: Central Asia, Hussein Vaz Kashifi, ethics, moral principle, rationality, theoretical heritage, methodology, Eastern etiquette.

Инсоният тамаддунининг илк ўчоқларидан бири сифатида эътироф этилаётган Марказий Осиё башарият маънавий тараққиётида ўзининг нодир асарлари билан беминнат хизмат қилган кўплаб алломаларни этиштириб берди. Қомусий мутафаккир алломаларимиз илм-фан ва маданиятнинг барча соҳалари бўйича улкан мерос қолдириб кетдилар. Айниқса, аждодларимиз томонидан шарқона одоб-ахлоқ фалсафасига оид ёзиб қолдирилган ноёб асарлар хориж олимлар томонидан ҳамон юқори баҳоланиб келинмоқда. Ахлоқ фалсафасига оид мукамал асар яратган алломалардан бири Хусайн Воиз Кошифийдир.

Аллома илмий меросида ахлоқ фалсафаси муҳим аҳамият касб этади. Алломанинг барча асарларида шарқона ахлоқ одоб этикетларини тарғиб этишга катта аҳамият қаратади. Унинг ахлоқ фалсафасини баён этишида рационаллик тамойилига таяниши илмий меросидаги ютуқдир. Хусайн Воиз Кошифийнинг фикрича киши ўзининг ахлоқий фазилатларини доимо такомиллаштириб бориши керак, яъни ақл, фаросат ва идрок орқали ўз-ўзини тарбиялаб бориш лозими. Аллома буни қуйидагича ифода этади: “Зеро, инсоннинг руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал ва ҳамда хулқ-атворли, фазилатли қилиб этиштириш мумкин».[1:16]. Шунинг учун ахлоқ одоб қоидалари баён этилган асарларида ахлоқий фазилатни тушунтирар экан кишиларни ҳар бирини ахлоқий фазилатларни ўзида тарбиялаб боришга ва мазкур фазилатларга қарши бўлган иллатлардан халос бўлишга чақиради.

Унинг салмоқли илмий мероси орасида ахлоқ фалсафасига оид «Ахлоқи Муҳсиний» асари алоҳида аҳамият касб этади. Асарни Шарқ ахлоқ фалсафасининг нодир дурдонаси деб баҳолаш мумкин. Кошифий мазкур асарида ахлоқ одоб мавзусида яратилган кўплаб асарларни чуқур таҳлил этиб, ўзининг хулосалари билан мазмунан бойитади.

Мазкур асар 1495 йилда ёзилган бўлиб, Хусайн Воиз Кошифий Султон Хусайн Мирзонинг ўғли, Марв ҳукмдори Абдумухсин Мирзога (1472-1507/08) бағишлаб ёзган[2:122]. Кошифий шахзода Абулмуҳсин фаолиятига ижобий баҳо беради, унинг тимсолида идеал ҳукмдорни кўради. Асарнинг ёзилиш сабабини изоҳлар экан, шахзода Абулмуҳсиннинг ижобий ахлоқий хислатларига таҳсин айтиб, «мулозимларнинг яхши хулқи ва мақбул хислатларидан бир неча калимани баён варағига ёзишни хоҳладим. токи ўзга подшоҳлар авлодига ибратнома ва дастуриламал бўлсин. Шундай хаёл билан бу рисола номини «Ахлоқи Муҳсиний» деб ёзишга қарор қилдим»[1:132]. Асарнинг 40 бобдан иборат

эканлигини эса қуйидагича излайди: «Подшоҳ 40 та хислатга риоя қилиши зарур бўлиб, улардан айримлари подшоҳ билан Ҳақ (пок ва олий) ўртасида, баъзилари подшоҳ билан халқ орасида бўладиган сифатлардир. Бу 40 та сифат рисоланинг 40 та бобида муншийлар тақаллуфидан ҳоли тарзда баён этилган. Ҳар бир бобда одамлар хулқи ҳақида ўз вақтида эшитилган ва ёзиб олинган ривоят ва шунга муносиб ҳикоятлар келтирилган» [1.134].

Бу 40 та бобда қуйидаги ибодат, ихлос, дуо қилиш, шукр, сабр, ризо, таваққул, ҳаё, покизалик, адаб, олийҳимматлик, бир ишга аҳд қилиш, жидду жаҳд, собитқадамлик, адолат, авф, ювошлик, чиройли хулқ ва мулойимлик, шафқат ва марҳамат, ҳайрат ва яхши ишлар, жуди саховат ва эҳсон, тавозе, омонат ва диёнат, вафо ва аҳд, ростгўйлик, ҳожат раво қилиш, оҳисталик ва шошилмаслик, кенгаш қилиш, андиша қилиш ва ҳар иш охирини кўзлаш, шижоат, ғайрат ва ҳамият, сиёсат, бедорлик ва огоҳлик, фаросат, сир сақлаш, фурсатни ғанимат билиш, ҳуқуққа риоя қилиш, яхшилар билан билан ҳамсухбат бўлиш, ёмон кишилардан йироқ юриш, мулозимлар тарбияти ва одоби каби мавзуларни ёритишга ҳаракат қилинган. Хусайн Воиз Кошифий бу 40 та хислатларни инсон фаолиятидаги аҳамиятини асослаб берар экан, ҳар бир ҳукмдорни бу хислатларга эга бўлишга чақиради. Баён этилган хислатлар фақат ҳукмдорлар учун эмас, балки ҳар бир фуқаро учун ҳам зарур жиҳатлар бўлганлиги, мавзулар қизиқарли ва ибратли ривоят ва ҳикоятлар билан баён этилганлиги боис Шарқнинг энг машҳур панд насиҳат мавзусидаги ахлоқий қомуснома сифатида барча севиб мутаола қиладиган асарлардан бири бўлган.

«Ахлоқи Муҳсиний» асарида баён этилган барча мавзулар кишини яхши хулққа чорлагани ва бағрикенглик ғояларини кенг тарғиб қилганлиги боис ҳар бир ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Шахс маънавиятида шукр ва сабр қилишлик ва унинг фазилатлари баён этилиб, ҳаё, покизалик, олийҳимматлик, собитқадамлик, адолатли бўлиш, авф этиш, шафқатли ва марҳаматли бўлиш каби ахлоқий фазилатлари зарурлигини уқтириб ўтади. Шижоат, ғайрат, фурсатни ғанимат билиш киши учун зарур фазилат эканлигига алоҳида тўхталиб ўтади. Хусайн Воиз Кошифий ўқувчини фаросатлилиқка, сир сақлашлик, ҳуқуққа риоя қилишлик, доимо яхшилар билан ҳамсухбат бўлишлиқка ва ёмон ишлардан йироқ бўлишга чақиради. Хусайн Воиз Кошифий мазкур асарида ҳар бир мавзунини ёритишда “Қуръон” оятлари ва ҳадислардан намуналар келтириш билан чекланмайди, балки, Шарқ халқларининг буюк мутафаккирлари Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Баҳоуддин Нақшбандларнинг назмларидан лавҳалар келтиради.

Шунингдек ҳар бир мавзунинг моҳиятини ёритишда ибратли ривоятларни келтириб ўтади. Ривоятларда кўпинча турли хил миллат ва дин вакилларида иборат тарихий шахслар ва улар ҳаёти давомида (баён этилаётган мавзуга оид) содир бўлган воқеалар ибрат тарзида баён этилади.

Хусусан, Афлотун, Арасту ва Миср, Рум, Форс ҳукмдорлари ҳамда вазирлари билан боғлиқ ҳикоялар асарда ўрин олган. Кошифийнинг «Ахлоқи муҳсиний» асарида баён этилган барча мавзулар кишини яхши хулққа чорлагани боис ҳар бир ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Мавзуларда шукр ва сабр қилишлик ва унинг фазилатлари баён этилиб, ҳаё, покизалик, олийҳимматлик, собитқадамлик, адолатли бўлиш, авф этиш, шафқатли ва марҳаматли бўлиш каби ахлоқий фазилатлар тарғиб этилади.

Шунингдек, Кошифий киши фаолиятида чиройли хулқ ва мулойимлик фазилатларининг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилади. Омонат ва диёнат, вафо ва аҳд, ростгўйлик каби ахлоқий фазилатлар хусусида батафсил тўхталиб ўтади. Оҳисталик ва шошилмаслик, андишалик каби хислатларни киши ахлоқ одобида тутган ўрнини баён этади. Шижоат, ғайрат, фурсатни ғанимат билиш киши учун зарур фазилат эканлигига алоҳида тўхталиб ўтади ва ўқувчини фаросатлилиқка, сир сақлашлик, ҳуқуққа риоя қилишлик, доимо яхшилар билан ҳамсухбат бўлишлиқка ва ёмон ишлардан йироқ бўлишга чақиради.

Хусусан, «Ахлоқи муҳсиний» асарида баён этилган барча мавзулар кишини яхши хулққа чорлагани ва бағрикенглик ғояларини кенг тарғиб қилганлиги боис ҳар бир ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Мавзуларда шукр ва сабр қилишлик ва унинг фазилатлари баён

этилиб, ҳаё, покизалик, олийҳимматлик, собитқадамлик, адолатли бўлиш, авф этиш, шафқатли ва марҳаматли бўлиш каби ахлоқий фазилатлари тарғиб этилади.

Шуниндек, Кошифий киши фаолиятида чиройли хулқ ва мулойимлик фазилатларининг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилади. Омонат ва диёнат, вафо ва аҳд, ростгўйлик каби ахлоқий фазилатлар хусусида батафсил тўхталиб ўтади. Оҳисталик ва шошилмаслик, андишалилик каби хислатларни киши ахлоқ одобида тутган ўрнини баён этади. Шижоат, ғайрат, фурсатни ғанимат билиш киши учун зарур фазилат эканлигига алоҳида тўхталиб ўтади. Кошифий ўқувчини фаросатлиликка, сир сақлашлик, ҳуқуққа риоя қилишлик, доимо яхшилар билан ҳамсуҳбат бўлишликка ва ёмон ишлардан йироқ бўлишга чақиради. Хусайн Воиз Кошифий ўзининг аксарият асарларида шарқона ахлоқ-одоб қоидаларини тарғиб қилади. Хусусан, “Ахлоқи Муҳсиний” асарининг асосий ғояси инсон фаолиятида яхши хулқни тарғиб этишдан иборатдир. Асар муқаддимасида бу хусусида аллома шундай ёзади: ” Ҳақимлар чиройли хулқ шундай бир йўлки, бу йўлдан юрмай туриб, иззат ва шариф манзилига этиб бўлмайдиган ва бу йўлга қадам қўймай туриб вужуд рахтини ҳайвонот биебонидан инсоният дорил мулкига этказиб бўлмайдиган, дейдилар...Одамларнинг қай бирларида чиройли хулқ ва ёқимли хислатлар намоён бўлса, шу кишилар зебо кўринадилар” [1:129]. Кошифийнинг мазкур асарида, асосан, кишиларнинг ижтимоий фаолиятидаги ахлоқий фазилатларнинг фалсафий таҳлили ишлаб чиқилган.

Хулоса қиладиган бўлсак, аввало, Марказий Осиё халқлари юксак даражадаги ахлоқ-одоб ва муомала этикетига эга бўлган. Иккинчидан, Хусайн Воиз Кошифий рационаллик тамойили асосида шарқона этикет одобларини назарий жиҳатдан асослаб бера олган. Учинчидан, аллома илгари сурган шарқона этикет қоидалари бугунги ахборотлашган жамият босқичида баркамол авлодни тарбиялашда зарурий манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоқий Муҳсиний. Тошкент, 2011.
2. Абдуҳалимов Б. Ахлоқий меросимиз ва китобат санъатининг ноёб намунаси/ Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоқи Муҳсиний.-Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2011. Б-122.
3. Маҳмудов Р. Хусайн Воиз Кошифий // Маънавият юлдузлари. -Т., 2001.
4. Маҳмудов Р. Хусайн Воиз Кошифийнинг фалсафий –ахлоқий қарашлари. Тошкент, “МУМТОЗ СЎЗ” 2015.
5. Азизкулов А. Нравственные философские взгляды Хусейна Ваиза Кашифи// Австралия, “Аусталиан Жоурнал оф Эдусатион анд Ссиенсе” №1(17), Жануарй-жуне, 2016 “Сидней Университети Пресс” 2016/250-254
6. Азизкулов А. Хусайн Воиз Кошифий илмий меросида шахс маънавий юксалиш масалари// Ижодиёт ва маънавий юксалиш // Илмий мақолалар тўплами 2017.,Б- 73-79
7. Турабова С. К. ЗАМОНАВИЙ ШАРОИТДА ЯНГИЧА ФИКРЛАШ ТАРЗИ ВА АРГУМЕНТАТИВ КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИ. – 2022.
8. Turabova, S. K., & Juraeva, V. F. (2019). THE SOCIO-POLITICAL SIGNIFICANCE OF THE PHENOMENON SCIENTIFIC DISCUSSION IN THE DEVELOPMENT OF THINKING OF THE PEOPLES OF THE EAST. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(8), 168-174.
9. Turabova, S. K. (2019). Social importance of the discussion in the development of civil society. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(6), 260-266.
10. Kattakulovna, T. S. (2022, April). SCIENTIFIC DISCUSSIONS AS AN INNOVATIVE METHOD OF COGNITION. In Conference Zone (pp. 116-117).

